

Л. І. Прохоренко

ДИТИНА ІЗ ТРУДНОЩАМИ У НАВЧАННІ

м. Харків

УДК 376-056.2/3(036)
П 84

Схвалено для використання в роботі
з дітьми з особливими освітніми потребами
(лист ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти»
від 21.12.2017 р. № 21.1/12-Г-838)

ЗМІСТ

Вступ	4
Причини порушення когнітивного розвитку в дітей	6
Поради щодо розвитку дітей з труднощами у навчанні	13
Ви всиновили дитину з порушеннями когнітивного розвитку	39
Це мають знати всі батьки	45

Прохоренко Л. І.
П 84 Дитина із труднощами у навчанні / Л.І.Прохоренко. — Хар-
ків: Вид-во «Ранок», ВГ «Кенгуру», 2018. — 48 с. — (Інклюзивне
навчання).

ISBN 978-617-09-3798-8

Ця книжка призначена для батьків дітей, у яких виявлено порушення когнітивного розвитку, тобто кмітливості, здатності сприймати нову інформацію і запам'ятовувати її, уваги, мовлення, орієнтації у просторі і часі, рухових навичок. Автор розповідає про причини цих порушень, акцентує увагу на тому, чому цим дітям у край необхідна допомога дорослих, надає конкретні поради щодо розвитку такої дитини.

Книжка містить відповіді на багато питань, а саме: як формувати мовлення, як навчати дитину грати, як формувати знання про довкілля, як розвивати розумову діяльність дитини. Крім того, автор розповідає, як дорослим слід поводитися із всиновленими дітьми з такими порушеннями, чого слід уникати у вихованні.

УДК 376-056.2/3(036)

ISBN 978-617-09-3798-8

© Прохоренко Л. І., 2018
© ВГ «Кенгуру», 2018
© ТОВ Видавництво «РАНОК», 2018

батьків і вчителів породжують у дитини вороже ставлення до школи. Вона шукає розуміння і самоствердження на вулиці, серед неблагополучних дітлахів.

Отже, для того щоб запобігти формуванню в дитини негативних рис особистості, виростити її самостійною, цілеспрямованою людиною, яка вміє жити в суспільстві та задовольняти свої потреби, дуже важливо якомога раніше попередити і подолати вади психічного розвитку.

ВСТУП

Виявлення порушення когнітивного розвитку в дитини породжує в батьків почуття розгубленості та неспокій. Усе це вносить у родинну атмосферу розлад, інколи навіть призводить до неусвідомленого неприйняття дитини батьками. Дитині незатишно у такій сім'ї. Якщо це хлопчик, батько його недолюблює, бо він не виправдовує сподівань на те, що син ростиме кмітливим, фізично вправним. Матір малюк виводить з рівноваги своєю хворобливою розгальмованістю, неспокоєм, що породжує в неї почуття провини та власної неспроможності позитивно вплинути на дитину. У дитячому садку малюк також відчувається некомфортно. Дуже часто його не розуміє вихователька. Особливості поведінки, зумовлені хворобливими проявами нервової системи, вона сприймає як невихованість, упертість. Водночас і малюк на заняттях не розуміє виховательку. З ним не хочуть грати однолітки, бо вважають його «бовдуром», часто ображають. У дитини накопичується почуття тривожності, страху, виникає депресія, що ускладнює хворобливий стан. У школі ця дитина також серед неуспішних. Учителька її не любить, адже вона найгірше читає і пише, до того ж часто заважає на уроці. У початкових класах діти завжди прихильні до того, кого хвалить педагог, і не люблять тих, ким він не задоволений. Тому в класі ця дитина опиняється в ізоляції. Вона починає протестувати, демонстративно не слухається старших, серед ровесників, якщо це хлопчик, доводить свою правоту кулаками, а дівчинка може вдаватися до істеричних реакцій. Постійні догани, незадоволення

ПРИЧИНИ ПОРУШЕННЯ КОГНІТИВНОГО РОЗВИТКУ В ДІТЕЙ

Когнітивні функції — це кмітливість, здатність сприймати нову інформацію і запам'ятовувати її, увага, мовлення, орієнтація у просторі і часі, рухові навички.

Когнітивні розлади — специфічні порушення, що відбуваються в пізнавальній сфері дитини і включають такі симптоми: зниження пам'яті, розумової працездатності й інших когнітивних процесів мозку порівняно з нормативним розвитком. Пізнавальними або когнітивними функціями називають найбільш складні процеси, що виникають в головному мозку. За їхньою допомогою здійснюється раціональне розуміння навколишнього світу, взаємозв'язок і взаємодія з ним, що характеризується цілеспрямованістю. До пізнавальних функцій слід віднести: сприйняття (прийом) інформації, обробку та аналіз даних, їх запам'ятовування і подальше зберігання, обмін даними, вироблення і реалізацію плану дій.

Причин, що зумовлюють порушення когнітивного розвитку в дітей, багато. Це можуть бути:

- несприятливі умови виховання;
- спадкова схильність;
- довготривалі хронічні захворювання в ранньому дитинстві;
- порушення функціонування мозку, що виникають ще під час внутрішньоутробного розвитку;

- нейродинамічні розлади, що в більшості випадків характеризуються інертністю, ригідністю, повільністю темпу психічних процесів (можуть бути як первинними, так і вторинними, зумовленими недостатністю активаційних впливів з боку відповідних глибоких структур мозку);
- ускладнені пологи.

До загальних ознак порушення когнітивного розвитку в дітей включають різноманітні відносно легкі аномалії розвитку, що характеризуються незрілістю емоційно-вольових функцій, уповільненим темпом психічного розвитку, особистісною незрілістю, легкими порушеннями пізнавальної діяльності, що за структурою та якісними показниками відрізняються від розумової відсталості і мають тенденцію до компенсації та розвитку.

Усі названі особливості найбільш яскраво проявляються вже на рівні ігрової діяльності дитини і в подальшому обумовлюють специфіку опанування навчальних навичок.

На сьогодні єдиних принципів систематики порушення когнітивного розвитку не існує.

Клінічні дослідження дітей з ознаками легких когнітивних розладів показали, що патогенетичною основою є недорозвинення лобних частин мозку. Порушення уваги може бути пов'язане з дисфункцією як передніх (лобних), так і задніх тім'яних відділів кори, а також стовбурних структур, унаслідок незрілості або аномалії їх морфофункціональної організації (Ю. Кропотов, G. Nynd, C. Riccio, A. Talay-Ongan). Різне поєднання включених у патологічний процес тих чи інших структур мозку корелюється із різними поведінковими виявленнями, наприклад: недостатня увага може поєднуватися із розгальмованістю; можуть бути окремі коркові враження, частіше всього в тім'яних відділах кори; може спостерігатися незрілість системи сенсорного аналізу вищих інтегративних центрів тощо (P. Goodyear, G. Nyhd, C. Riccio, V. Brever).

Таким чином, такі біологічні порушення когнітивного розвитку, як незрілість мозку коркових відділів, часто поєднуються з локальними ураженнями мозкових структур,

що характеризуються неоднорідністю та поліморфністю порушень емоційно-вольової та пізнавальної сфер.

Аналіз комбінацій залежно від можливих груп дефектів дозволяє виділити групи дітей, у яких спостерігається порушення когнітивного розвитку:

- діти з відносною сформованістю психічних процесів, поряд зі зниженою пізнавальною активністю. До цієї групи найчастіше потрапляють діти гіпо- або гіперактивні, з порушеннями поведінки, діти зі соматогенною та психогенною формами затримки психічного розвитку;

- діти, поведінка яких характеризується нерівномірним проявом пізнавальної активності та продуктивності. Цю групу складають діти з легкою формою затримки психічного розвитку церебрально-органічного генезису, з вираженими розладами поведінкової та особистісної сфери та ускладненою формою психофізичного інфантилізму, з емоційно-вольовими розладами (пов'язаними з труднощами соціальної адаптації та самоконтролю), із психогенним аутизмом;

- діти з вираженим порушенням інтелектуальної продуктивності, поряд зі сформованою пізнавальною активністю. До цієї групи входять діти із затримкою психічного розвитку церебрально-органічного генезису, у яких спостерігається виражена дефіцитарність окремих психічних функцій (уваги, пам'яті, гнозису, праксису), з РДА, з емоційно-вольовими розладами, пов'язаними з різними реактивними станами і невротичними реакціями);

- діти, у яких наявне поєднання низького рівня інтелектуальної продуктивності з низьким рівнем пізнавальної активності. До цієї групи входять діти з тяжкою формою затримки психічного розвитку церебрально-органічного генезису, із психопатичними формами поведінки, у яких спостерігається первинна дефіцитарність у розвитку всіх психічних функцій: уваги, пам'яті, гнозису, праксису, а також недорозвинення орієнтовної основи діяльності, з легкими формами інтелектуальних порушень, з РДА.

Найпоширенішою групою дітей з порушенням когнітивного розвитку є діти з відносною сформованістю психічних

процесів поряд зі зниженою пізнавальною активністю та нерівномірним проявом пізнавальної активності та продуктивності. Цей стан поєднує психічну та фізичну незрілість дитини.

Дитина не лише поводить, як молодша за віком, а й виглядає у 5 років, як трирічна. Вона народжується з невеликими вагою і зростом, мініатюрною. Це «хлопчик-мізинчик» або «дівчинка-дюймовочка». Дитина граційна, тендітна. Вона не відстає від своїх ровесників у психо-моторному та мовленнєвому розвитку, а тому засвоює фразове мовлення у звичайні терміни і навіть раніше, на заняттях у дитячому садку успішно опановує лічбу, читання, добре малює. Часто ці малюки схильні до музики, емоційно жваві.

Однак у малюка відстає розвиток уміння правильно оцінювати ситуацію, коли слід залежно від обставин змінювати поведінку, здатність передбачати розвиток подій і, відповідно, можливі наслідки. Коли настає шкільний вік, виявляється, що в дитини не сформовані шкільні інтереси, вона не враховує навчальної ситуації, не вміє зосереджуватися на завданні і виконувати його. Тому таким дітям, за рекомендацією психолога, доцільно починати навчання на рік пізніше.

Чим небезпечні хронічні захворювання дитини

Порушення когнітивного розвитку може виникнути внаслідок тривалого захворювання дитини на хронічні недуги (тонзиліт, панкреатит, гастрит, коліт, цистит, бронхіт, різноманітні алергічні захворювання, ревматизм та ін.). Під впливом загального захворювання організму відбувається ослаблення функції мозку. Хронічні захворювання порушують тонус судин, що живлять мозок, унаслідок чого настає кисневе голодування. До того ж різноманітні токсичні речовини, що утворюються під час хвороби, отруюють ще не сформований і недостатньо стійкий до подібного впливу дитячий мозок.

У малюка настає тимчасова недостатність інтелектуальних функцій, тобто знижується не інтелект дитини, а його продуктивність унаслідок порушення пам'яті, уваги, працездатності.

На заняттях у дитячому садку дитина швидко втомлюється, зі значними труднощами вчить вірші, відволікається, коли решта дітей уважно слухає казку. Хронічна фізична та психічна астения гальмують розвиток активності дитини, сприяють формуванню таких рис особистості, як несміливість, боязливість, невпевненість у власних силах. До шкідливих наслідків самої хвороби може додаватися неправильне виховання. Постійна тривога за здоров'я, а інколи і життя дитини робить батьків занадто поблажливими до неї. Часто вони задовольняють усі її примхи, виконують те, що вона мала б робити сама. Це породжує в дитини пасивність, безініціативність, егоїзм.

Чому дитині необхідна турбота дорослих

Порушення когнітивного розвитку може виникнути і через недостатнє піклування про дитину. Для того щоб кора головного мозку успішно функціонувала та розвивалася, одразу після народження дитячий організм має отримувати із зовнішнього середовища комплекси подразнень. Так, любляча мати бере малюка на руки під час годування, сповиває, купає, заспокоює та заколисує, стає тим самим могутнім джерелом подразнень практично для всіх органів відчуття: слуху, зору, сприйняття дотику, тепла. Коли ж дитина позбавлена материнського догляду, що втілює комплекс цих подразнень, та емоційного контакту, в неї може виникнути затримка психічного розвитку.

Буває так, що після пологів, у перші місяці життя дитини, у матері виникає неусвідомлене неприйняття малюка. Це може статися через фізичну або психологічну втому: коли дитина ночами не спить і своїм криком виснажує не підготовлену до материнства жінку; коли мати — одиночка, а дитина стала перешкодою до облаштування власного

життя. Дитина для такої матері небажана, тому й доглядає вона її так, ніби виконує обридливу роботу: в голосі роздратування, очі байдужі, руки не лагідні, обличчя не усміхнене. Усе це може призвести до порушення когнітивного розвитку малюка.

Найчастіше спостерігається **церебрально-органічне порушення когнітивного розвитку** (cerebrum — лат. мозок). Це найбільш стійке і складне порушення, оскільки виникає внаслідок ураження головного мозку дитини. Причини ми церебрально-органічного розладу може бути:

- патологія переважно другої половини вагітності;
- вплив токсичних речовин, зокрема алкоголю, тютюну, наркотиків упродовж усієї вагітності;
- токсичні речовини, що наявні в навколишньому середовищі (наприклад, свинець), а також радіоактивне випромінювання;
- загроза викидня, тяжкі вірусні інфекції, резус та групова несумісність крові плоду й матері та ін.

Ці ж фактори зумовлюють передчасні пологи та пологові травми.

У перші два роки життя дитини порушення когнітивного розвитку можуть спричинити тривалі тяжкі інфекційні захворювання, що вражають мозок: сепсис, менінгіт, енцефаліт, паротит, грип; травми головного мозку, струси тощо.

Порушення, що виникають унаслідок органічного ураження мозку, помітні вже в перші тижні народження дитини. Малюк перебуває в стані постійної напруги і втоми: плаче, погано ссе; сон у нього нетривалий і неспокійний. Дитина відстає у фізичному та психічному розвитку, у формуванні навичок охайності.

Мозкова недостатність може виявлятися в підвищеній збудливості, розгальмованості або, навпаки, загальмованості дитини. Вона дуже часто супроводжується й іншими розладами. Діти надмірно чутливі до яскравого світла, шуму, задухи; на зміну погоди реагують головним болем; погано переносять поїздки у транспорті, різкі рухи, перевероти під час ігор. Їх дуже швидко стомлюють розумові

навантаження, а тому продуктивність на заняттях у них низька.

Отже, порушення когнітивного розвитку можуть спричиняти різноманітні чинники. Час виникнення, глибина, особливості прояву цього відхилення у психічному розвитку дитини різні. Батькам дуже важливо вчасно помітити та докласти зусиль для їх усунення упродовж перших 6-ти років життя, оскільки цей час — визначальний для майбутнього успішного навчання дитини у школі та усього її подальшого життя.

Якщо ви помітили, що ваша дитина відстає у розвитку, проконсультуйтеся з дитячим неврологом, із психологом, дитячим лікарем-психіатром, проте пам'ятайте: **подальший розвиток вашої дитини найбільше залежить від вас.**

Не сподівайтесь, що когнітивні розлади дитини минуть самі собою або ви, доклавши зусиль, зможете швидко подолати це відставання. Важливо не забувати: кожна дитина, хвора чи здорова, — індивідуальність, яка потребує особливого підходу, має притаманний лише їй темп та специфіку розвитку, свої можливості.

ПОРАДИ ЩОДО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ІЗ ТРУДНОЩАМИ У НАВЧАННІ

**Розвиваючи дитину
з порушенням когнітивного розвитку,
скористайтеся такими порадами:**

- Усуваючи відставання у розвитку дитини, звертайте увагу на всю її психічну сферу.

Мовлення, процеси пізнавальної діяльності (увага, сприйняття, різні види пам'яті, мислення) взаємопов'язані. Розвиток одних процесів відбувається на основі інших, що, крім того, можуть формуватися раніше; якість їхнього перебігу також залежить один від одного. Ось чому тренування в запам'ятовуванні, до якого часто вдаються батьки, аби поліпшити пам'ять дитини, не приносить очікуваного результату, оскільки воно базується на механічній пам'яті, що мало позначається на розумовому розвитку дитини. Те, що дитина запам'ятала механічно, а не усвідомила й осмислила, навряд чи їй знадобиться. Це саме стосується й уваги. Часто дитина не може зосередитися на завданні, бо не розуміє його. Отже, для розвитку пам'яті, уваги, потрібен розвиток мислення. Звичайно, мислення проходить складний шлях розвитку, і його відставання на якомусь етапі може негативно позначитися в подальшому на формуванні інших психічних процесів. Тому дуже часто роботу з дитиною слід починати зі збагачення чуттєвого пізнання навколишнього світу, тобто набуття тих знань, уявлень, вражень, що їх свого часу дитина не отримала під час безпосереднього знайомства з предметами.

- **Пам'ятайте про підвищену схильність дитини втрачати увагу.**

Під час занять з малюком подбайте, аби навколо не було нічого, що могло б відвернути увагу: зайвих речей, увімкненого телевізора чи приймача. Водночас той, хто займається з дитиною, і сам не повинен відволікатися на сторонні справи; слід бути терплячим, доброзичливим, вимогливим до дитини. Відзначайте її найменші успіхи та заохочуйте до виконання завдань.

- **Пам'ятайте про шкідливий вплив на головний мозок дитини електромагнітного випромінювання, що виникає під час роботи комп'ютера, мобільного телефону, мікрохвильових печей тощо.**

- **Дитина з порушенням когнітивного розвитку потребує допомоги дорослого тривалий час.**

Спочатку це може бути дія, що її дорослий виконує рукою малюка, а потім зразок, що його демонструє дорослий дитині. Дуже часто потреба у застосуванні зразка може бути досить тривалою.

- **Заняття з дитиною доцільно проводити у вигляді гри.**

Треба пам'ятати, що дошкільник, особливо з когнітивними порушеннями, ще не в змозі цілеспрямовано навчатися, він навчається у грі. Тому не перетворюйте заняття на урок.

Ми розповімо вам, як формувати пізнавальну сферу дитини з когнітивними порушеннями. Такі заняття будуть корисними і для дітей з особливостями поведінки (розгальмованих або надмірно загальмованих, із вродженою нервовістю), і для дітей із затримкою психічного розвитку.

Як формувати мовлення

Розвиток зв'язного мовлення, збагачення словника дитини з порушенням когнітивного розвитку безпосередньо залежить від зусиль батьків. Що частіше вони спонукатимуть ди-

тину розповідати про побачене на прогулянці, в парку, на вулиці, дорогою в дитячий садок, то швидше розвиватиметься її зв'язне мовлення.

Дуже важливо навчати дитину говорити виразно, дослухатися, як говорять дорослі. Тому під час читання оповідання або казки важливо створювати перед маленьким слухачем яскраву й правдиву картину того, що відбувається в казці. Наприклад, разом уявити картину зимового лісу, описати переживання дівчинки, яка заблукала, радість зайчика, який знайшов свою маму тощо. Це викликатиме у дитини відповідні почуття, що безпосередньо впливатимуть на її мовленнєвий та емоційний розвиток.

Вчимося розглядати сюжетні малюнки

Розширює знання про навколишній світ, збагачує словник і розвиває мовлення дитини систематичне розглядання сюжетних малюнків. Розповідь про те, що зображено на малюнку, навчає дитину сприймати предмети і явища навколишнього середовища в певній системі. Колізія малюнка спонукає давати моральну оцінку подіям, співпереживати дійовим особам, які там зображені.

Розглядання сюжетного малюнка дитиною з порушенням когнітивного розвитку має низку особливостей. Насамперед, це недосконале сприйняття дитини. Так, малюк впізнає і правильно називає окремі предмети, але водночас багато деталей, суттєвих для розуміння змісту малюнка, залишаються поза його увагою. Обмеженість знань та уявлень про різні життєві явища призводить до того, що окремі деталі зображень (наприклад, здивування чи переляк на обличчі персонажа) можуть сприйматися правильно, але не пробуджують уяви про окремі події. Часто спостерігається безсистемність у розгляданні малюнка, а тому розповідь дитини про зображене малозмістовна, обмежується перелічуванням зображених на малюнку предметів. Наприклад, п'ятирічна Оксанка, яка має когнітивні розлади внаслідок затримки психічного розвитку, розповідає за ілюстрацією

до казки «Коза-Дерева»: «Це лисиця. Це заєць. А це таке... квітка. Лисиця стоїть. А там ще дерево». Ось як коментує цю саму ілюстрацію дівчинка Галинка, яка розвивається нормально: «У лісі сидить зайчик і гірко плаче. А біля нього стоїть лисичка. Шкода лисичці зайчика, вона гладить його по голівці. На дереві сидить ворона. Вона думає: що ж там трапилось?».

Дитину з порушеннями когнітивного розвитку потрібно навчати розповідати за малюнками. Для цього можна використати ілюстрації з художніх книжок, дитячих журналів. Під час розглядання малюнка дорослому слід скеровувати сприйняття дитини, ставлячи такі, наприклад, запитання: «Хто зображений на малюнку?», «Що роблять звірі?», «Звідки видно, що зайчик плаче?», «Як ти гадаєш, лисичці шкода зайчика?», «Де знаходяться звірі?», «З чого видно, що вони в лісі?». Необхідно привертати увагу до деталей, що їх важко помітити, пояснювати їхнє значення, якщо вони малозрозумілі, активізувати висловлювання дитини. Із часом, разом з дитиною можна придумувати назви до малюнків, складати розповідь про одного з персонажів.

Гра дитини з порушеннями когнітивного розвитку

У дітей з когнітивними розладами ігрова діяльність відстає у розвитку. Тривалий час дитина затримується на діях з предметами, а рольові ігри засвоює значно повільніше і недостатньо продуктивно. Рольові ігри у неї досить одноманітні за змістом і мало розгорнуті за сюжетом. Якщо ж дитина починає гру зі своїми ровесниками, то під час розгортання сюжету швидко «зісковзує» з відведеної їй ролі, порушуючи правила, а отже, і саму гру. Тому діти її або не запрошують у гру, або відводять їй другорядні ролі. Неспроможність дитини дотримуватися правил гри часто пов'язана із хворобливою розгальмованістю. Розгальмованій дитині дуже важко зосередитися, виконувати необхідні дії у заданій послідовності, утримуватися від зайвих дій або чергувати їх відповідно до сюжету гри.

Пасивна, загальмована дитина уникає колективних ігор. Вона не може зрозуміти, у чому полягає зміст гри, оскільки розвиток її ігрової діяльності перебуває на рівні дій з предметами. Тому й ігри такої дитини стереотипні (часто це лише маніпулювання предметами).

Як навчати дитину грати

Зважаючи на знижену активність дитини з порушеннями когнітивного розвитку, ініціативу щодо організації гри має брати на себе дорослий — він вигадує сюжет гри. До того ж завдання дорослого полягає у стимулюванні активності дитини, як під час підготовки, так і в процесі гри. Для того щоб дитина успішно виконувала призначену їй роль, вона має добре уявляти сюжет гри. Через обмежений рівень уявлень дитини про навколишню дійсність, взаємини між людьми це їй зробити важко. Тому, коли дорослий запропонував дитині пограти, наприклад, у продовольчий магазин, перед початком гри такий магазин обов'язково слід відвідати, звернути увагу дитини на те, що там робить продавець, касир, як поведуться покупці. Нехай дитина сама заплатить гроші й отримає покупку. Дорогою додому потрібно ще раз поговорити про те, що відбувається в магазині, а вдома почати гру. Домовляючись із дитиною про те, хто яку роль виконуватиме, що буде «грошиками» і «чеками», а що «продуктами», дорослий стимулює її активність, спонукає виявляти ініціативу.

Так само можна грати «в аптеку», «пошту» чи «поліклініку», попередньо їх відвідавши. Ці ігри не лише збагачують знання та уявлення дитини про навколишній світ, а й готують до життя в суспільстві. До того ж під час гри в дитини виробляється вміння дотримуватися певних правил — виконувати дії у заданій послідовності, утримуватися від зайвих дій, чергувати їх відповідно до правил. Ці компоненти довірливої поведінки в дітей з порушеннями когнітивного розвитку дуже часто недорозвинені.

Уміння регулювати власну поведінку виробляється і під час гри за правилами, в якій учасники мають терпляче очі-

кувати своєї черги, щоб зробити відповідну дію, гамувати бажання повторити неправильну.

Чому в дитини з порушенням когнітивного розвитку обмежені знання про довкілля

Важлива складова інтелектуальної готовності дитини — загальна обізнаність про довкілля. Це знання про деякі соціальні явища, живу та неживу природу. У дітей з порушенням когнітивного розвитку ці знання обмежені. Так, дуже часто діти не розмежовують свої прізвище й ім'я, не знають черговість пір року, назв пташок, тварин і рослин, елементарні поняття. Недосконале сприйняття, знижена пізнавальна активність веде до того, що малюк багато чого не помічає навколо себе. Якщо ж предмет не виділяється, то й не виникає потреби назвати його, словниковий запас дитини не поповнюється. Закономірно, що збіднене уявлення про навколишній світ неминуче гальмує розвиток мовлення.

Як формувати знання про довкілля

Початком опанування знань про довкілля є формування образів і уявлень про конкретні предмети та явища, а також їх позначення словами. Це відбувається під час безпосереднього сприйняття предмета дитиною. Наприклад, погладжуючи рукою м'яку пухнасту шерсть кішки, малюк чує словесні позначення від дорослого: «м'яка пухнаста шерсть», «білі лапки й грудка». Безпосереднє відчуття м'якості, зорове сприйняття забарвлення та їх мовленнєве позначення дає дитині змогу зрозуміти і засвоїти ці образи.

Отже, предмети, що сприймаються, мають позначатися словом, водночас слово завжди має підкріплюватися чуттєвим досвідом. Формуючи в малюка знання про навколишній світ, батьки повинні обов'язково домогтися зв'язку між відчуттям і словом, сприйняттям і словом, уявленням і словом.

Збагачення уявлень дитини про довкілля починається з побуту. Будь-яка робота по господарству, що її виконує дорослий, — чудова нагода для навчання малюка. Наприклад, мама готує обід і запрошує дитину допомогти їй, каже, які страви вони готуватимуть. «Спочатку ми зваримо борщ і компот, приготуємо салат, посмажимо котлети. Ти допоможеш мені помити овочі та фрукти». Мама показує і називає овочі, які бере для приготування борщу. Потім запитує дитину: «Які овочі ми взяли, щоб зварити борщ? Як одним словом можна назвати буряк, моркву, цибулю, картоплю (овочі)?». Розповідає, як готують салат: «Ось ти помив овочі, тепер я поріжу помідори, огірки, перець, цибулю. Яким одним словом їх можна назвати (овочі)? Тепер ти овочі посоли, полий олією і перемішай. Тепер приготуємо компот. Які фрукти покладемо в компот?». Показує й допомагає дитині їх назвати, потім запитує: «Як одним словом називають яблуко, грушу, сливу (фрукти)?». Нагодою для розвитку малюка може стати прибирання дорослим шафи для посуду, прання та прасування білизни, якась чоловіча робота, наприклад, ремонт праски чи електричного дзвінка.

Спостерігаючи за роботою батьків і беручи в ній участь, дитина на власному чуттєвому досвіді пізнає предмети навколишнього середовища та їхні назви, дізнається про їхнє призначення, опановує елементарні поняття.

Як навчати дитину спостерігати за довкіллям

Важливий чинник збагачення знань дитини про довкілля — спостереження. Це властивість, якою потрібно оволодіти до школи.

Спостережливість — це вміння виділяти об'єкт і бачити в ньому суттєве, помічати ознаки, якості, зміни у предметах, самостійно робити елементарні висновки.

Так, п'ятирічний Андрійко з радістю повідомляє: «На дворі падає сніг, скоро він укриє землю і настане Новий рік». Хлопчик помітив ознаки зими, зробив свої перші висновки. Діти з порушенням когнітивного розвитку зазнають значних труднощів формування цієї розумової дії. Насамперед, вони пов'язані із хворобливими проявами психічного стану дитини. Це може бути розгальмованість, коли дитина неспроможна тривалий час зосереджуватися на конкретному об'єкті, а коли дитина загальмована, їй важко виділити об'єкт для спостереження. Суттєвою перешкодою є недосконале сприйняття, що звучує поле зору дитини, та знижена пізнавальна активність, за якої малюк може пройти й не помітити у предметі чи явищі того, що привертає увагу його однолітків. Тому таку дитину потрібно спеціально вчити спостерігати.

Спостерігаємо за рослинами

Для цього слід вибрати рослину, що помітно змінюється протягом дня, наприклад кульбабку. Або тривалий час спостерігати за якоюсь однією рослиною, наприклад, за деревом, що росте біля вашого будинку. Підведіть до нього дитину, скажіть, як воно називається, а малюк нехай повторить назву. Покажіть дитині кору, продемонструйте, яка вона на дотик, назвіть її колір. Запитайте в дитини: «Якого кольору листя? Якої воно форми? Чи всі листочки однакові за розміром?». Допоможіть малюкові відповісти на ці запитання. За одним і тим самим деревом варто спостерігати в різні пори року. Дитина помічає зміни, що відбуваються у природі, разом з вами пригадує, який вигляд має дерево у різні пори року: ніжні ясно-зелені листочки навесні, влітку — темно-зелене цупке листя, восени — жовте, а взимку дерево стоїть з голими вітами. Дітей треба залучати порівнювати різні дерева, запитуючи про відмінності. Але перед цим дорослому необхідно показати й розповісти про характерні ознаки кожного дерева. Покажіть малюкові куці, розкажіть, за якими ознаками, наприклад, куці смородини відрізняється від яблуні, вишні.

Цікавий об'єкт для спостереження у природі — квіти. Проходячи з дитиною повз клумби, обов'язково зверніть її увагу на квіти. Спочатку виберіть якусь одну квітку і назвіть її, нехай дитина повторить за вами цю назву. Зверніть увагу дитини на пелюстки, колір, форму квітки, розгляньте листочки. Нехай дитина покаже такі самі квіти, разом з нею порівняйте їх з іншими, що ростуть поряд. Поясніть, в який період літа вони цвітуть.

Узимку можна спостерігати за гілками тополі, верби, вишні, смородини, поставленими у вазу з водою, та за птахами, які прилітають до годівнички. Водночас слід пам'ятати, що ініціатором спостереження на цьому віковому етапі має бути дорослий.

Розвиток пізнавальної діяльності

У дітей з порушенням когнітивного розвитку розумові дії формуються з відставанням й недостатньо продуктивно, до того ж процеси пізнавальної діяльності недосконалі: звужене й обмежене сприйняття, недостатня пам'ять і увага. Тому дітей потрібно спеціально навчати розрізняти та називати колір, форму, розмір предметів, розташування у просторі, вміти застосовувати ці знання на практиці. Під час занять слід пам'ятати, що дитина, яка відстає у психічному розвитку, не лише пасивна, а й легко відволікається.

Тому, коли ви навчаєте дитину, ніщо не повинно відволікати її від заняття. Необхідно прибрати зайві речі в найближчому оточенні, подбати про тишу, і сам дорослий не повинен відволікатися на сторонні справи. Заняття проводяться у вигляді гри. Це важливо, бо діти ще не готові цілеспрямовано навчатися, нові знання найкраще засвоюються тоді, коли викликають інтерес, представлені доступно.

Формування уявлення про колір

Під час формування уявлення про колір з малюком треба послідовно виконувати такі завдання:

- добирати предмети конкретного кольору за зразком та словесною інструкцією;
- добирати предмети такого самого кольору, як фон;
- складати групи предметів однакових за кольором;
- робити конструкції та аплікації з урахуванням кольору;
- викладати візерунки, орнаменти з мозаїки.

Ігри з кольорами

Гра «Де чий колір».

Дорослий дає дитині кружки основних кольорів (червоний, жовтий, синій, зелений) і пропонує поставити на кожен із них іграшки і предмети відповідного кольору. Дії супроводжуються називанням предметів, іграшок та їхніх кольорів.

Гра «Добери подібний».

Дорослий дає кружечки основних кольорів (червоний, жовтий, синій, зелений) і 4—5 відтінків кожного з них. Дитина має дібрати до основного кольору його відтінки й назвати їх: «червоний», «світліший», «ще світліший», «зовсім світлий».

Гра «Склади пірамідку за кольором».

Для цієї гри потрібно підібрати кольорові розбірні пірамідки. За вказівкою дорослого малюк складає пірамідку відповідного кольору. Нанизування кілець супроводжується називанням кольору і розміру: «велике червоне кільце», «тепер менше, рожеве».

Вивчення форми предметів

Вивчення форми предметів полягає в тому, щоб навчити дитину розрізняти пласкі та об'ємні геометричні фігури. Малюка слід ознайомити з геометричними фігурами (круг, овал, трикутник, прямокутник, квадрат); навчити розрізняти їх, знаходити їхні обриси в різних предметах навколо.

Навчання починається з *виділення конкретної форми*, наприклад, чотирикутника. Дорослий показує, з яких елементів він складається, разом із малюком знаходить пред-

мети, схожі на чотирикутник, серед навколишніх предметів, на малюнках (шафа, книжка, прапорець, марка тощо). Після вивчення кожної форми разом із дитиною необхідно виконати завдання на відтворення: побудувати з паличок, намалювати на аркуші паперу, вирізати, виліпити з глини чи пластиліну, намалювати в повітрі. Це сприяє розвитку вміння аналізувати, порівнювати, виокремлювати деталі конкретного предмета.

Дитину слід навчати *порівнювати фігури між собою*. Наприклад, квадрат — прямокутник, квадрат — трикутник, коло — овал, квадрат — коло тощо. Щоб закріпити знання про форму, дитину можна навчати перетворювати фігури: з однієї чи кількох геометричних фігур побудувати нові шляхом їх реконструкції або сполучення; домалювати незавершені контури фігур або предметів, що містять уже знайомі форми.

Слід пам'ятати, що під час виконання всіх видів діяльності малюк має розповідати про те, що він робить, називати кожен предмет, що вивчається, відповідним словом.

Вивчення величини предметів

Перед тим, як ознайомити дитину з величиною, можна провести гру *«Великий — маленький»*. На столі виставляються предмети та іграшки різної величини. Це можуть бути мотрійки, яйця, діжечки, мисочки або ляльки, ведмедики, зайчики та ін. За пропозицією дорослого малюк спочатку збирає всі маленькі предмети, називаючи їх: «маленька лялька», «маленька пірамідка», «маленький гриб», «маленьке яйце», а потім добирає великі предмети і називає їх: «велика лялька», «великий гриб». Можна запропонувати дитині знайти найменший гриб, найбільший гриб, поставити їх поряд і порівняти.

Далі дитину слід залучати до *конструювання за зразком*. Під час складання розрізаних малюнків, фігур із

паличок, елементів геометричної мозаїки, конструкцій з різного матеріалу малюка потрібно навчати аналізувати величину предметів — порівнювати їх між собою та зі зразком, зіставляти частини предметів, використовувати умовні мірки, а також шляхом накладання. До того ж конструювання за зразком — ефективний спосіб розвитку просторового сприйняття дитини. Під час складання предмета малюк установлює залежність між цілим і частинами, усвідомлює можливість розчленування його на частини, а потім знову створення єдиного цілого, що має надзвичайно важливе значення для розвитку просторового сприйняття.

Як формувати уявлення про напрями простору

Серед іншого надзвичайно важливим є формування уявлень про напрямки простору, зокрема, вміння орієнтуватися на місцевості, площині, розуміти розташування предметів у просторі.

У дітей з порушенням когнітивного розвитку вміння орієнтуватися у просторі формується зі значним запізненням. Тривалий час діти не можуть зрозуміти значення слів, що позначають просторові відношення між предметами (на, поряд, під, за, над, ліворуч, праворуч). Тому їм складно осмислювати положення кожної фігури у просторі, її розташування відносно інших предметів і на основі цих ознак розкривати змістові відношення, що пов'язують предмети між собою. Особливо яскраво це виявляється тоді, коли діти розглядають малюнок або коли їм потрібно орієнтуватися на сторінках зошита чи альбому. Надзвичайно важко дітям опанувати поняття «праворуч» і «ліворуч», що пов'язане зі сприйняттям та оцінкою положення власного тіла. *Тому дуже важливо навчати дитину виділяти та вміння пояснювати просторові відношення між предметами, використовувати їх у практичній діяльності.*

З цією метою можна скористатися прийомами, котрі запропонував К.Ушинський. Дорослий показує малюкові одні й ті самі предмети, але відношення між ними і словес-

ні позначення цих відношень змінюються. Наприклад, дорослий показує і словесно позначає відношення між предметами: «Лялька за коробкою», «Лялька перед коробкою», «Лялька на коробці» тощо. Потім дорослий предмети замінює, а відношення та їх позначення зберігає. Наприклад: «Стілець стоїть перед столом», «Лялька попереду машинки», «Машинка попереду ляльки» тощо.

Для того щоб закріпити назви просторових понять, можна використовувати гру «Куди підеш?». Дорослий ховає іграшки в різні місця кімнати (ведмедика — праворуч від місця, де сидить дитина, зайчика — ліворуч за шафою, ляльку — ззаду під столом, машинку — спереду за кріслом). Дорослий каже: «Праворуч підеш — ведмедика знайдеш, ліворуч — зайчика, назад — ляльку, вперед — машинку. Куди підеш?» Дитина має сказати, куди вона хоче піти і що при цьому знайде.

Формування вміння орієнтуватися в сторонах предмета

Неабияку увагу слід приділити виробленню навичок орієнтуватися в сторонах предмета, що знаходиться перед дитиною, — визначати орієнтири на аркуші паперу, в альбомі; вміння знаходити верх і низ, правий і лівий бік тощо. З цією метою можна застосовувати такі вправи: позначати лівий верхній кут аркуша однією умовною позначкою, нижній — другою, середину — третьою; поділити аркуш на певну кількість частин і виконати за словесною інструкцією малюнок у кожній із цих частин. З цією ж метою даються завдання на штрихування зображень предметів або геометричних фігур, малювання смужок: зліва направо, знизу вгору, навскіс.

Безумовно, формування розуміння просторового відношення між предметами в дитини з порушенням когнітивного розвитку потребує значно більшого часу, ніж у тієї, яка розвивається успішно. Якщо дитина навчиться виділяти просторові ознаки та відношення, узагальнювати й осмислювати їх, вона зможе сприймати будь-який доступний їй

вікові малюнок, бачити «логіку просторових відношень». А це розуміння впливає і на мовленнєвий розвиток дитини. Мовлення збагачується прийменниками, прислівниками, стає більш розгорнутим.

Як навчати дитину розповідати про предмети

До школи дитина має навчитися описувати знайомий предмет, використовуючи знання про колір, форму, розмір. Зазвичай, коли діти самостійно розглядають предмет, вони майже нічого не можуть розповісти про його властивості. Це можна проілюструвати таким прикладом. Дошкільникам з порушеннями когнітивного розвитку демонструється іграшка «Буратіно». Вони правильно її називають, розповідають, що бачили його малюнок у книжці або чули про нього казку, бачили фільм тощо, але не називають ніяких суттєвих ознак. Ці висловлювання підтверджують думку психологів про те, що дитина, дивлячись на предмет, не аналізує його, а лише пригадує, що чула про нього раніше. На прохання уважніше розглянути іграшку «Буратіно» і розповісти про неї діти переважно висловлюють емоційну оцінку; інколи називають одну-дві ознаки, а потім удаються до фрагментарного переліку частин іграшки, називаючи окремі її властивості або знайомі кольори («У нього штанці сині», «У нього шапка червона» тощо).

Різнобічний і послідовний аналіз ґрунтується на вмінні розрізняти кольори, форму й величину предмета, розташування предметів та їхніх частин у просторі.

Цьому вмінню дитину слід спеціально навчати. Для описування треба добирати відомі дитині предмети, іграшки, малюнки. Спочатку дорослий демонструє зразок опису конкретного предмета. Наприклад: «Це лялька. Ляльку звати Маринка. У неї блакитні очі, біляве волосся, рожеві щоки, червоні губи, маленький ніс. Вона посміхається.

Одягнена лялька у сукню синього кольору і білий фартушок. На ногах в неї білі шкарпетки і сині черевички. На голові блакитний бант. З лялькою діти граються: годують її, кладуть спати, одягають». Потім обирають інший предмет. Дорослий нагадує дитині, в якій послідовності потрібно розповідати, запитуючи: «Як це називається?», «Із чого це зроблено?», «Для чого це потрібно?».

У процесі аналізу предмета важливо підтримувати тісний зв'язок між спостереженням, практичною діяльністю та розвитком мовлення дитини.

Організувати практичну діяльність, спрямовану на виділення певних ознак предмета, можна під час безпосередньої дії з ним. Наприклад, під час прогулянки в парк разом з малюком зберіть листя з різних дерев і кущів, удома навчіть дитину порівнювати їх шляхом накладання один на одного, з'ясуйте ознаки листків, обвівши їх контури олівцем на аркуші паперу, визначте на дотик особливості поверхні тощо.

Пам'ятайте: дитина швидше навчиться аналізувати предмети, якщо її залучати до виготовлення різних аплікацій, малювання, розфарбовування, створення виробів з природного матеріалу. На початку навчання цей вид діяльності допомагає дитині показати, як вона сприймає предмет, тобто те, про що вона ще не вміє розповісти.

Як розвивати розумову діяльність дитини

Дошкільника треба вчити *порівнювати і зіставляти предмети*.

Спершу діти не розуміють, що означає «порівняти». На прохання порівняти два предмети вони розповідають про один із них, виділяючи яскраві або добре знайомі з практичного досвіду деталі; потім переходять до опису другого, не зіставляючи його ознаки з ознаками першого. Визначення схожих і відмінних ознак предметів, що порівнюються,

для дитини залишається складним навіть після детального аналізу, проведеного за допомогою дорослого. Так, встановивши відмінні ознаки предметів, вони не можуть визначити подібні їй, навпаки, виділяючи спільні ознаки, не можуть назвати відмінні.

Уміння аналізувати і порівнювати предмети в дітей формується досить тривалий час. Основи цього закладаються ще під час ознайомлення з кольором, формою, розміром предметів. Тоді діти набувають практичного досвіду зіставлення форми двох фігур. Визначаючи колір або величину двох предметів, вони порівнюють їх з аналогічними характеристиками інших предметів. Опанувавши вміння бачити схожість предметів за однією, двома ознаками, діти навчаються помічати однорідні властивості в несхожих предметах (предмети можуть бути однакового кольору, але різної форми). Далі на доступному матеріалі потрібно постійно залучати дітей здійснювати порівняння окремих предметів, підводити їх до розуміння, що порівняти — це означає визначити схоже і відмінне у двох або кількох предметах. Наприклад, можна запропонувати для порівняння такі групи предметів, малюнків, як то: помідор — огірок, яблуко — груша, морква — буряк, кішка — собака, лисиця — заєць та ін. Дорослий допомагає дитині, ставлячи запитання: «Як називаються предмети?», «Чим відрізняються один від одного: кольором, розміром, формою?», «Де вони ростуть?», «Чим живляться?», «Чим схожі ці предмети?».

Як формувати родові поняття

До початку навчання у школі дитина має знати деякі родові поняття: овочі, фрукти, меблі, одяг, взуття, посуд, тварини, рослини, транспорт.

Усвідомлення дитиною змісту родового поняття відбувається поступово. Спочатку дитина безпосередньо ознайомлюється з предметом (спостерігає, дивиться, виконує з ним дії, чує від дорослих його назву), потім у неї формується уявлення про цей предмет (знає, для чого він потрібний, що з ним можна робити). Пізніше ці уявлення вона позна-

чає словами, наприклад: «Це чашка, з неї п'ють чай, молоко». Дитина починає виокремлювати ту ознаку в предметі, що набула для неї найбільшого значення. Такою ознакою звичайно є призначення: як предмет використовує дорослий. Згодом дитина навчається виділяти в предметі істотні ознаки, за якими цей предмет можна віднести до певної групи. Тоді дитина відповідає: «Кішка — це тварина, звір», «Лялька — це іграшка», «Виделка — це предмет столового приладдя». Однак правильно групувати предмети дитина може лише тоді, коли їй відоме відповідне узагальнювальне слово-термін. Не знаючи слів «транспорт», «меблі» або розуміючи слово «машина» лише як назву автомобілів, дитина не зможе правильно розподілити за групами предмети, малюнки. Так, групуючи предмети, вона робить помилки: лійка потрапляє в одну групу з рибою і човном («бо їм усім потрібна вода»); літак, повітряна кулька опиняється в одній групі з птахами («бо всі вони літають»), телевізор потрапляє в групу меблів («бо все це стоїть у кімнаті»).

Узагальнення, що його має опанувати дитина перед вступом до школи, містить: знання про предмети, котрі входять до певної групи (родове поняття), а також знання слова-терміна, що позначає цю групу предметів.

Під час формування родових понять можна виконувати такі вправи:

- Добирати малюнки за функціональною ознакою (наприклад, предмети, що ними малюють, їдять, п'ють, грають, працюють та ін.).
- Добирати предмети за матеріалом, з якого вони виготовлені (скляні, глиняні, дерев'яні, залізні тощо).
- Добирати малюнки за родовою ознакою (овочі, фрукти, тварини, меблі, птахи, рослини, гриби, комахи тощо).

Зважаючи на недосконале сприйняття дітей з когнітивними розладами, спочатку такі вправи слід проводити з двома предметами, збільшуючи кількість поступово.

Для закріплення вміння узагальнювати можна застосовувати вправи, де потрібно згрупувати малюнки за різними родовими ознаками (наприклад, «меблі» — «техніка», «овочі» — «фрукти», «птахи» — «комахи», «взуття» — «одяг» тощо).

Навчати дитину узагальнювальних слів (слів-термінів) потрібно на основі достатньо сформованих уявлень про предмети. Для цього можна використовувати вправу-гру: «Скажи одним словом». У грі дорослий називає різні предмети (огірок, помідор, картоплю, буряк, моркву) і пропонує дитині назвати все це одним словом. Теми для гри можуть бути різні: фрукти, меблі, транспорт, квіти та ін. Однак дуже важливо, щоб у дітей було вже сформоване уявлення про ті предмети, що показуються і називаються під час гри.

Формування вольової дії

Важливим показником інтелектуальної готовності дитини до шкільного навчання є передумови для формування навчальної діяльності — це вміння зрозуміти завдання, інструкцію, керуватися нею; виконувати правила. Ці передумови закладаються ще у дошкільному віці. Так, дитина 3–4 років, наслідуючи дорослого і виконуючи його вказівки, засвоює нескладні дії з такими предметами, як ложка, олівець, набуває навичок самообслуговування. У дещо старшому віці вона вміє користуватися ножицями, голкою, лінійкою. Старші дошкільники вже володіють навичками шиття, прання тощо. Однак дитина має володіти не тільки навичками, а й спеціальними інтелектуальними вміннями — вміти визначати, які дії і в якій послідовності виконувати. Маленькі діти ще не вміють планувати свою діяльність, свідомо й послідовно виконувати потрібні дії. Тому навіть найкращі чіткі цілі, що їх ставить дитина, не завжди ведуть до успіху. Наприклад, малюк сам хоче полагодити машинку. Він не раз спостерігав, як тато брався за цю справу. Насамперед потрібно розкрутити всі гвинти-

ки. Йому це вдається. А далі? Малюк не знає, що робити із цими деталями.

Уміння планувати свої дії формується в дошкільників тоді, коли вони змінюють ставлення до інструкції дорослого. Молодші дошкільники наслідують і відтворюють окремі дії дорослого, хоч і прагнуть виявити самостійність. Так, малюк рішуче заявляє: «Я сам умію». Старші ж дошкільники із вказівок дорослого прагнуть дізнатися, як треба робити, у який спосіб, які рухи слід використовувати, щоб вийшло добре і без допомоги дорослого.

У дітей з порушенням когнітивного розвитку формування навичок відбувається значно повільніше. Тривалий час рухи дітей залишаються незграбними, нечіткими. Для того щоб навчитися виконувати якусь дію, наприклад, застібати ґудзики, зав'язувати шнурки, розрізати аркуш паперу за накресленою лінією, їм потрібно значно більше часу, ніж їхнім ровесникам. Дії дітей тривалий час залишаються нечіткими й повільними. Здатність сприймати інструкцію дорослого і, керуючись нею, виконувати дії тісно пов'язані з інтелектуальним розвитком. Притаманне дітям з порушенням когнітивного розвитку відставання в інтелектуальному розвитку, труднощі з виробленням навичок — усе це гальмує формування вміння працювати за інструкцією, послідовно виконувати завдання. Уже з перших днів навчання в школі дитина «випадає» із загального темпу роботи на уроці, оскільки неспроможна виконувати вказівки вчителя. Під час спостереження за роботою такої дитини найперше, що кидається у вічі, — це надлишок зайвих, непотрібних для виконання завдання рухів, що нагадують хаотичні спроби, яких могло б і не бути, якби дитина вміла аналізувати зразок, обдумувати і планувати майбутню діяльність.

Як навчати дитину працювати за зразком

Ще до школи слід почати навчати дитину працювати за зразком, за інструкцією. Таку роботу можна проводити під час конструювання. Наприклад, дорослий пропонує дитині

скласти будиночок — «такий, як на малюнку». Разом вони аналізують зразок, визначають послідовність складання конструкції, потім дорослий допомагає малюкові зіставляти зі зразком кожен частину виконаної роботи.

Навчати малюка послідовно виконувати низку дій слід і під час малювання. Дорослий розділяє роботу, яку має виконати дитина, на окремі дії і разом із нею визначає послідовність їх здійснення. Під час малювання того чи іншого предмета послідовність дій зумовлюється відтворенням однієї частини після іншої. Починати потрібно з найбільшої частини або з частини, що розташовується ближче до центру (коли малюється тварина — з тулуба, дерево — зі стовбура), і до цієї частини домальовувати інші, менші за розміром, що розташовані вище, нижче, з боків. Так, кожна наступна частина отримує опору в зображеній, співвідноситься з нею; в першу чергу зображуються основні частини, потім деталі.

Поступово дитину слід привчати до виконання словесних інструкцій, особливо тих, що пов'язані з розумінням складних конструкцій з прийменниками та прислівниками (за, перед, між, біля, близько, далеко); з розумінням просторових відношень між предметами. Це вміння дасть змогу дитині орієнтуватися в зошиті, на сторінці підручника, стане засобом здобуття математичних і граматичних знань.

Формування вольової готовності

Показником вольової готовності дитини є довільність, що виявляється у здатності побороти бажання і відмовитися від цікавої гри заради того, щоб допомогти мамі або виконати доручення; у вмінні подолати страх (увійти в кабінет лікаря, в темну кімнату), подолати біль і не заплакати (коли ненавмисне ударять під час гри). Отже, показником довільності є вміння підпорядкувати мотиви своєї поведінки.

У сім'ї виховання волі дитини починається задовго до шкільного навчання. Набутий дошкільником досвід дій з різними речами, його успіх у практичній діяльності,

опанування різних навичок сприяють виникненню почуття впевненості у своїх силах. Дитина стає дедалі самостійнішою. Це виявляється у словах: «я сам», «я можу», «я хочу» і «я не хочу». Щоб виконати те чи інше доручення дорослих (прибрати іграшки, допомогти мамі та ін.), дитині доводиться гальмувати свої бажання й припиняти справу, котра цікавить її на даний момент. Звісно, самостійність, упевненість, воля дошкільника ще тільки формуються. Тому йому дуже важко втриматися від якоїсь спокуси, тривалий час виконувати одноманітну роботу. Дуже часто, не продумуючи розпочатої справи, дитина не уявляє собі всіх перешкод і труднощів, що виникатимуть на її шляху під час реалізації задуму, і не може оцінити свої сили, вміння, знання. У цьому виявляється імпульсивність дошкільника, відсутність оцінки майбутньої дії. Ось малюк робить човник: вистругав корпус, вирізав вітрила, а скріпити їх разом не вміє. Що робити? Якщо дорослий своєчасно не допоможе, малюк легко втратить інтерес до цієї справи і відмовиться від поставленої мети. Тому дуже важливо підтримувати прагнення дитини до самостійності. Бажання робити по-своєму, виявляти ініціативу і, значить, певною мірою не підкорятися дорослому, зростає разом зі збагаченням досвіду дитини та її розвитком. Аби запобігти зіткненню, конфліктам дорослих з дитиною з ранніх років, необхідно привчати її підкорятися вимогам старших. Ці вимоги мають постійно ускладнюватися. Тоді діти переконуються в тому, що дорослі рахуються з їхніми збільшеними можливостями, тобто визнають їх «дорослими». Водночас вимоги мають бути розумними, спрямованими на те, щоб виробити в дитини здатність оцінювати свою поведінку, свідомо сприймати заборону, погоджуватися із запропонованими правилами та вміти їх виконувати.

У сім'ї виховання самостійності, волі дитини починається з чітко визначених правил. Слід наполегливо і терпляче домагатися того, щоб дитина сумлінно й до кінця доводила розпочату справу: прибирала іграшки та одяг, неухильно виконувала гігієнічні процедури. Що молодша дитина, то

менш вона здатна підкорятися правилам, то більше потребує допомоги батьків. У будь-якому випадку особливе значення має позитивна оцінка, якою дорослий підкріплює зусилля, що доклав малюк для виконання тієї чи іншої справи. Уже після схвалення зробленого малюком можна висловити деякі зауваження й тактовно допомогти йому.

Наскільки діяльність дитини цілеспрямована, можна робити висновки щодо того, як вона прямує до мети:

- дитина працює послідовно, не відволікаючись, або її увага дуже швидко розпорошується;
- дитина діє самостійно чи весь час потребує допомоги;
- дитина потребує постійного спонукання та нагадування чи обходиться без них;
- дитина доводить розпочату роботу до кінця чи кидає її на півшляху.

Ці моменти можна використовувати як показник уміння дитини регулювати свою поведінку під час виконання навчальних і трудових завдань.

Так, старші дошкільники з достатнім рівнем регуляції діяльності задану роботу починають організовано, уважно слухають завдання та пояснення до нього, під час виконання лише інколи ставлять запитання, доводять роботу до кінця без нагадування дорослих, уміють порівнювати роботу із завданням та оцінювати її.

Натомість у дітей з порушенням когнітивного розвитку з перших днів навчання й упродовж перших років перебування в школі спостерігається низький рівень регулювання діяльності. На уроках діти неухважні, одні з них пасивні, а тому важко входять у роботу, інші, навпаки, розгальмовані, ставлять безліч запитань, однак ці запитання поверхові й часто не стосуються завдання; діти не виявляють активності й самостійності, чекають на допомогу дорослого. Одні з них постійно відволікаються, забувають мету завдання, потребують нагадування, до того ж ніколи не доводять розпочату роботу до кінця. Інша частина дітей знає, що треба

робити, однак, у процесі діяльності не може себе організувати.

Тому під час підготовки до школи дуже важливо вчити дитину цілеспрямовано планувати свою діяльність. У процесі такої роботи вона концентруватиме увагу, розвиватиме вміння регулювати власну поведінку і врешті-решт осмислюватиме те, що робить.

Формування вміння планувати діяльність

Одним із можливих способів вироблення вміння планувати діяльність і передбачати її результати є поділ роботи на етапи та позначення кожного етапу певним знаком. Спочатку дитині слід пояснити роль цих знаків (наприклад, геометричні фігури: трикутник, чотирикутник, коло, прямокутник). Перед виконанням будь-якої роботи дорослий разом із дитиною виділяє етапи, що виконуватимуться, і пояснює, що кожен етап вони позначатимуть певним знаком. Ознайомлення із завданням, його аналіз позначатимуть трикутником (початок виконання); добір необхідного матеріалу, його розкладання на столі — чотирикутником; побудову конструкції, скріплення її частин — колом, а закінчення роботи, зіставлення зробленого зі зразком — прямокутником. Такі позначення (що і після чого потрібно робити) дуже часто застосовують і дорослі. Згадайте різні «вузлики на пам'ять», котрі ми використовуємо, щоб не забути зателефонувати, зробити якусь покупку.

Якщо виконувати різну роботу і кожний її етап зіставляти зі знаком, наприклад, виготовляти аплікації, конструювати, ліпити з пластиліну, дитина поступово засвоїть: початок роботи — трикутник, добір матеріалу — чотирикутник і т. д. Робота із застосуванням знаків сприяє тому, що дитина менше відволікається. Кожний етап фіксується певним знаком, отже, зумовлює його аналіз і планування виконання наступного етапу: при цьому дитина разом із

дорослим обговорює, що вона робитиме, уважніше дослухається до пояснення, краще запам'ятовує послідовність дій, у неї зростає самостійність. Окрім того, детальне обговорення кожного етапу роботи сприяє осмисленню того, що виконується.

Безумовно, для дитини з порушенням когнітивного розвитку це досить складне завдання, і тільки з часом спостерігаються зміни у способі виконання завдання: вона починає стежити за знаками, котрі виставляє дорослий, і зіставляти з ними етапи своєї діяльності. Коли дитина опанує вміння успішно виконувати роботу, користуючись знаками, вона зможе перейти до самостійного планування своєї діяльності.

У роботі з дошкільниками можна використовувати й інші знакові засоби. Так, засвоєння правил поведінки полегшується, якщо використовувати зовнішні опори, що допомагають орієнтуватися у своїх діях і планувати їх. Досить ефективним засобом контролю за своїми діями для дошкільників є пісочний годинник (одно-, дво-, три-, п'ятихвилинний). Такий годинник для дитини — гарний орієнтир: що більше висипалося піску, то менше часу залишилося для виконання завдання.

Постійне зіставлення показників пісочного годинника зі своїми діями, усвідомлення того, скільки можна встигнути за відведений час, допомагають дітям оволодіти темпом виконання дії, навчитися орієнтуватися в часі і в межах його невеликих відрізків, сприяє виробленню певних навичок, що позитивно впливають на засвоєння норм поведінки.

Пам'ятайте: застосування зовнішніх опор слід поєднувати з позитивними оцінками поведінки дітей. Старші дошкільники дуже чутливі до того, як оцінює їхню поведінку дорослий, прагнуть заслужити схвалення, тому батькам необхідно помічати найменші спроби дитини бути організованою, своєчасно підбадьорювати, хвалити, висловлювати впевненість в успіхах дитини.

Гра як засіб формування волі

Важливим способом формування волі, а також мотиваційної готовності дитини до навчання є гра. Саме у грі закладається здатність добровільно, за власною ініціативою підкорятися різним вимогам. Сюжетна гра потребує партнера, тому учасники гри вдаються до співробітництва. Саме співпраця — основа колективної діяльності дітей на уроці, під час виконання суспільно корисної праці. Розгорнута гра об'єднує всіх її учасників одним задумом. Кожний із гравців вносить свою частку фантазії, активності в розвиток схваленого всією групою задуму. Водночас кожна дитина підкоряється правилам, що їх диктує її роль. Обравши ту чи іншу роль, дитина добровільно виконує правила, що регулюють діяльність певного персонажа. Якщо Наталка грає роль учительки, то Михайлик без її дозволу не має вставати з місця і ходити по «класу», він змушений підкорятися цим вимогам, що для нього як учня є обов'язковими. У таких іграх формується воля дитини, її вміння спілкуватися, співпрацювати з іншими дітьми, без яких неможливе навчання у школі, подальша трудова діяльність. Саме в процесі гри формуються новоутворення, що готують дитину до шкільного навчання, — це готовність залучатися до нового виду діяльності.

Формуємо волю дитини з порушеннями когнітивного розвитку у грі

Корисні для дошкільника ігри за правилами. Під час гри дуже важливо стежити за послідовністю дій дитини, формувати в неї вміння дотримуватися правил. Це розвиватиме в неї вміння регулювати свою поведінку, підпорядковувати власні дії та вчинки усвідомленій необхідності — «можна», «не можна», «потрібно». Звичайно, добирати ігри потрібно, враховуючи можливості дитини, починати слід з простих і йти до більш складних. В іграх за правилами дорослий, граючи з малюком, навчає його діяти за

правилом, а якщо зроблено помилку, терпляче очікувати своєї черги, щоб знову продовжити гру і виправитися. Із цією метою слід використовувати й рухливі ігри, де дитина має стежити за діями партнера, вчасно на них реагувати. До того ж рухливі ігри допомагають розвивати моторику, що особливо важливо для дитини із затримкою розвитку.

ВИ ВСИНОВИЛИ ДИТИНУ З ПОРУШЕННЯМИ КОГНІТИВНОГО РОЗВИТКУ

Нині в нашій країні зростає кількість дитячих будинків сімейного типу. Збільшується кількість сімей, що беруть на виховання сиріт. З перших днів перебування дитини в родині прийомних батьків з'являється низка питань, пов'язаних з розвитком малюка.

Ви всиновили новонароджену дитину

Ваше завдання у цей час — створити оптимальні умови для фізичного догляду за немовлям і закладання підґрунтя для майбутнього спілкування. Усі зусилля слід спрямувати на розвиток повноцінного «комплексу поживлення». Для цього з перших днів перебування дитини в сім'ї оточіть її піклуванням і ніжністю. Починайте спілкуватися з дитиною лише в позі «під грудьми», так само її годуйте. Усі процедури з догляду за малям супроводжуйте лагідними словами. За таких умов «комплекс поживлення» в нього з'явиться досить швидко.

Ви всиновили піврічну дитину

Необхідно пам'ятати, що діти, які виховуються у дитбудинку, на другому півріччі життя спілкування обмежують емоційним рівнем. Тоді як у домашніх дітей у цей час вже розвивається ситуативно-ділове спілкування. Тому, найперше, треба встановити емоційні зв'язки з дитиною.

Спілкуйтеся з нею так само, як з дитиною першого півріччя, і поступово переходьте на етап ситуативно-ділового спілкування. Для цього використовуйте ігри-забавки, наприклад, «сорока-ворона», «ку-ку», «коза». Якщо малюк неохоче сприймає гру, не примушуйте його. Запропонуйте дитині якусь іншу. Поступово, з часом ігри йому сподобаються.

Якщо дитина вже перейшла на етап ситуативно-ділового спілкування, вона вас може побоюватися. Це ви відчуєте ще в дитячому будинку. Зацікавте малюка іграшкою. Покажіть йому машинку, розберіть матрешку або пірамідку і запропонуйте дитині зробити так само. Спочатку малюк не захоче віддавати вам іграшку, не наполягайте, нехай награтється сам. Якщо ви побачите, що іграшка малюка вже не цікавить, дайте йому іншу, покажіть, що хочете з ним пограти. Якщо ви зробите з іграшкою щось таке, що зацікавить малюка, він сам її віддасть, щоб ви повторили цю дію. *Це перший крок до налагодження контактів з дитиною.* Наступного разу малюк пригадає, як з ним гралися, й захоче повторити це.

Багато дітей люблять сидіти у дорослого на колінах. Не позбавляйте їх цього задоволення, особливо якщо вони всиновлені. Адже такі діти особливо потребують емоційного контакту.

Якщо вашому малюку близько року або вже рік

Якщо вашому малюку близько року або вже рік, він може маніпулювати іграшками. Особливістю дітей з дитячого будинку є невміння співпрацювати з дорослим. Гра відбувається окремо від спілкування. Малюк зовсім не реагує на вашу похвалу й зауваження, не прагне повторювати ваші дії з іграшкою. Усе це — ознаки порушення когнітивного розвитку, а саме затримки психічного розвитку. Ще одна ознака — мало лепету або шепітний лепет. У цьому випадку треба налагодити контакт з дитиною,

залучати її до гри з новими предметами, застосовувати емоційні контакти. Якщо дитина уникає їх, удавайтеся до них поступово.

Хваліть дитину за успішні дії. Малюка можна й пожурити, якщо він на це заслуговує, одночасно слід показати, як треба правильно робити. Спонукайте дитину вимовляти за вами прості слова. Частіше грайтеся з нею, показуйте їй малюнки, читайте книжки, навчайте простих ігрових дій (укладання спати, годування й розчісування ляльки). Якщо дитина зрадіє, побачивши іграшку, розділіть з нею цю радість; якщо засмутиться, — пошкодуйте, не пропустіть будь-якої нагоди показати, що ви розумієте дитину і співпереживаєте їй.

Якщо в сім'ю потрапляє дитина більш старшого віку

Якщо в сім'ю з дитячого будинку потрапляє дитина більш старшого віку, найперше, що потрібно зробити новим батькам, — налагодити з нею *особистісне спілкування*.

Першим кроком до такого спілкування можуть бути ігри і вправи, що розвивають пізнавальну сферу. Про те, як розвивати пізнавальну сферу дитини із затримкою психічного розвитку, ми вже розповідали. Крім того, систематичні заняття з дитиною потрібні не лише для корекції її інтелектуального та психічного розвитку: сприйняття, пам'яті, мислення, мовлення. Такі заняття — могутній чинник для налагодження особистісного спілкування. Систематична спільна діяльність викликає в дитини бажання спілкуватися з дорослим: ставити запитання, обговорювати з ним найрізноманітніші події, що відбуваються в навколишньому світі.

Налагодження особистісного спілкування

Дорослий має поводитися таким чином, щоб дитина прагнула ділитися з ним своїми проблемами: розповідати про свої радощі й образи, страхи й переживання.

Вона має відчутти, що її люблять, рахуються з її думками, що вона комусь потрібна. Особистісне спілкування налагоджується поступово і починається зі спілкування віч-на-віч. У процесі такого спілкування важливо, щоб дитина повірила у щирість батьків. Саморозкриття відбувається поступово, невеликими дозами, що збільшуються в міру того, як вона починає довіряти дорослому. А для цього потрібно зберігати в таємниці всю інформацію, одержану від дитини.

Аби краще зрозуміти дитину, можна використати *метод систематичного спостереження*.

Для його проведення пропонуємо такі рекомендації.

- Перш ніж робити якісь висновки про дитину, поспостерігайте за нею у різних ситуаціях. Ви помітите відмінності в її поведінці на вулиці, у кімнаті, а також під час спілкування з дорослими, братами, сестрами.
- Уважно спостерігайте за дитиною і вмійте вислухати її.
- Запитайте себе, як часто вона посміхається і що викликає у неї усмішку. Людина, яка рідко сміється, зазвичай незадоволена собою і життям.
- Прислухайтеся до її інтонацій. Сум може свідчити про внутрішній дискомфорт.

Як усувати шкідливі звички дитини

Коли дитина потрапляє в сім'ю, нові батьки можуть виявити в неї ту чи іншу шкідливу звичку, що виникає внаслідок дефіциту материнської уваги і ласки. Це може бути смоктання пальця, язика, губи, одягу, постільної білизни тощо, крутіння і висмикування волосся, хитання головою з боку в бік, гризіння нігтів, онанізм. Малюк, позбавлений догляду, ласки, відчуває нудьгу або страх, тому шукає заспокоєння, відволікається доступними для нього діями.

Усунення таких станів потребує обов'язкової консультації з дитячим психіатром.

Батьки мають пам'ятати: якщо є шкідлива звичка, слід боротися зі звичкою, а не з дитиною. Марною буде, скажімо, спроба намазати палець гірчицею, щоб подолати звичку смоктати його. Водночас не треба вимагати обіцянок відмовитися від шкідливої звички. Дитина обіцяє, однак змушена порушувати слово, оскільки звичка сильніша за неї. У такий спосіб формується нова шкідлива звичка — порушувати обіцянку. Покарання лише ускладнює ситуацію. Малюк починає вдаватися до шкідливої звички, щоб утішити себе після покарання, і ще більше усамітнюється, страждає від того, що його не розуміє дорослий, гостро відчуває провини і невпевненість.

Усувати шкідливі звички потрібно терпляче, витрачаючи на це стільки часу, скільки вони формувалися. Не забувайте, що їхня причина — недостатня увага. Отже, батькам треба бути дуже уважними до дитини і робити так, щоб у неї не було часу для шкідливої звички. Якщо ви помітили, що вона усамітнилася, залучіть її до гри, занять, сприяйте грі з однолітками.

Батькам слід пам'ятати: боротьба зі шкідливою звичкою — це боротьба з невпевненістю, тривожністю, песимізмом.

Якщо дитина гризе нігті, їх необхідно коротко обрізати. Можна дозволити гризти кінець ручки, але стежити, щоб вона була чистою. Якщо дитині захочеться погризти нігті, запропонуйте їй потерти одна об одну долоні. Її наполегливо слід спонукати боротися із цією звичкою самостійно, пояснюючи шкоду, вказуючи на неестетичний вигляд пальців з обгризеними нігтями, вчити самоконтролю. Важливо підбадьорювати малюка: «Ти це обов'язково подолаєш, не журися», активно допомагати у складних ситуаціях, оскільки саме в них він найчастіше вдається до шкідливої звички. Нігті гризуть невпевнені в собі діти. Тому боротьба з невпевненістю — головна умова усунення цієї звички. Якщо малюк смоче палець, рекомендації такі самі. Найчастіше

він це робить перед сном. Тому перед тим, як укласти його в ліжко, запропонуйте активно порухатися або 10—15 хвилин пострибати зі скакалкою.

Підґрунтям шкідливих звичок найчастіше є знижений настрій, схильність до депресії. Тому все, що сприяє гарному настрою, допомагає усувати шкідливі звички.

ЦЕ МАЮТЬ ЗНАТИ ВСІ БАТЬКИ

Ми розглянули, як виховувати дитину з порушеннями когнітивного розвитку, що обумовлюють особливості її психічного розвитку. Існують і загальні правила виховання дітей, підтверджені психологічними дослідженнями та педагогічною практикою.

Ці правила такі:

Особливістю дошкільників і молодших школярів є навіювання. Навіть у немовляти можна викликати почуття ніяковості — інтонаціями докору та відповідною мімікою. *Пам'ятайте:* не слова, а їхнє емоційне забарвлення та інтонація, спрямовані на немовля, викликають у нього відповідну емоційну реакцію.

На виховання негативно впливає нерозуміння батьками особистісного розвитку дитини. Скажімо, батьки вважають малюка впертим, не розуміючи того, що він не може впоратися з новим дорученням через особливості свого психічного чи фізичного розвитку або стану. Тому намагайтеся зрозуміти дитину, якомога частіше запитуйте себе: «Чому малюк так поводиться?».

Для формування особистості неприпустиме неприйняття батьками дитини. Воно може виникати через нерозуміння поведінки, зумовленої низкою хворобливих проявів, своєрідністю індивідуальних рис особистості, загостренням особливостей темпераменту внаслідок хворобливого стану дитини. Підґрунтям неприйняття є ігнорування почуття власної гідності дитини, коли батьки відчують внутрішнє незадоволення нею, вона їх постійно дратує, вони не довіряють досвіду, що в неї формується; нехтують її віковими можливостями і потребами, особливо якщо стосунки в сім'ї надмірно жорсткі, навіть деспотичні. Або, на-

впаки, має місце вседозволеність. Неприйняття дуже часто призводить до неврозів, страхів, депресії, затримки психічного розвитку. Цей чинник найвпливовіший у перші роки життя малюка, коли потреба у максимально теплих емоційних стосунках з матір'ю надзвичайно необхідна.

Батькам у вихованні дитини слід уникати невідповідності між власними вимогами й сподіванням, з одного боку, і можливостями і потребами дитини, з іншого. Найчастіше це виникає тоді, коли має місце упертість, психічна розгальмованість чи загальмованість дитини внаслідок ураження центральної нервової системи, розлади поведінки внаслідок несформованості емоційно-вольової сфери тощо. *Треба пам'ятати:* непослідовність вимог до дитини, тобто невідповідність між вимогами і контролем, призводить спочатку до збудження нервових процесів, а потім до їх перезбудження і втоми, і відтак — до стану психічного напруження.

Конфліктність у стосунках між батьками й дитиною може виникати через негнучкість батьків. Так, батьки або недостатньо враховують ситуацію, або невчасно реагують на неї, тобто програмують вимоги, не враховуючи ситуацію, нав'язують власну думку.

Неприпустимим є ставлення до дитини, що виявляється у запровадженні жорсткої дисципліни й обмеженні самостійності; застосуванні примусу та репресивних заходів, зокрема й фізичних покарань; постійному контролі за поведінкою; нав'язуванні дорослими будь-якої точки зору; категоричності суджень, наказового, безапеляційного тону; у прагненні підкорити собі дитину.

У вихованні небезпечною є також гіперсоціальність. Це виховання проявляється у надмірній «правильності» і не враховує індивідуальні особливості особистості. Йому притаманні елементи формальності, відсутність емоційного контакту, щирості й безпосереднього прояву почуттів у стосунках. Батьки ніби виховують дитину за попередньо складеною програмою. Вони не зважають на її особистість, вікові потреби та інтереси, психічний і фізичний стан.

У вихованні не треба вдаватися до надмірного моралізаторства. Наприклад, батьки весь час соромлять: «Ти дуже поганий, гарні діти роблять так... Як тобі не соромно» та ін. Надмірна кількість зауважень і осуду зрештою призводить до того, що вони вже не діють.

Потрібно всіляко уникати недовіри до дитини — до її можливостей, життєвого досвіду, що збагачується. Не треба надмірно регламентувати й надмірно контролювати поведінку; вдаватися до надмірного піклування; численних пересторог і погроз. **Потрібно довіряти дитині, вірити в її самостійність.**

Дитина щаслива, якщо в родині панують теплі стосунки і малюк знає, що його люблять, завжди вислухають і підтримають, дадуть слухну пораду, дозволять виявити власні почуття; якщо члени сім'ї не мають розходжень у питаннях щодо виховання дитини.

Серія «Інклюзивне навчання»

Навчально-методичне видання

Прохоренко Леся Іванівна

Дитина із труднощами у навчанні

Головний редактор *Ю. Єрмоєнко*
Відповідальний редактор *А. Литовченко*
Художній редактор *О. Демченко*
Технічний редактор *В. Мельник*

КН881003У. Підписано до друку 12.04.2018
Формат 70x100/16. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 3,9
Наклад 3000 прим. Зам. № 19/05/3

ТОВ Видавництво «Ранок».
Свідоцтво ДК №5215 від 22.09. 2016
61071, м. Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135

З питань реалізації звертатися:
м. Харків, тел.: (057) 727-70-80
e-mail: commerce@ranok.com.ua

Інтернет-магазин: www.ranok.com.ua
Тел.: (057) 727-70-90, (067) 546-53-73,
e-mail: pochta@ranok.com.ua,
61051, м. Харків, вул. Котельниківська, 5

Висновок державної санітарно-епідеміологічної експертизи
№ 602-123-20-1/27191 від 23.08.2017 р.

Надруковано ТОВ «СТЕАМ». м. Харків, вул. Гольдбергівська, 63
тел. 050-323-60-22, 095-972-38-19
e-mail: steam.printinghouse@gmail.com
<https://steam.kh.ua>